

הגירה אקלימית-פוליטית במרחב ישראל-פלסטיין

שחר שלוח*¹

ספטמבר 2023

נייר מדיניות זה מציג באופן ביקורתי את התופעה המכונה "הגירת אקלים", תוך התמקדות במרחב ישראל-פלסטיין, ובנוסף מאיר את המתח שבין זכויות אדם וחופש תנועה מצד אחד וביטחון מצד שני, בהקשר של שיתוף פעולה אזורי. המסמך קורא למדיניות צודקת בהקצאת משאבים ובתנועה במרחב לטובת הגנה על זכויות אדם, שמירה על ערכי טבע, יציבות קהילתית ומדינית ומניעת תסיסה פוליטית.

1. מבוא

הגירת אקלים, או הגירה אקלימית-פוליטית, היא תופעה מוכרת, ההולכת ומתעצמת בעשורים האחרונים. למגמה זאת משמעויות עמוקות על מרחב ישראל-פלסטיין משתי סיבות עיקריות: ראשית האזור הוא "נקודה חמה" (spot-hot) של התחממות גלובלית. כלומר, עליית הטמפרטורה הממוצעת בו גבוהה מהעלייה הממוצעת בעולם, ומשק המים בו מצוי בסיכון²; שנית, המרחב הוא יעד להגירה, וכן מתרחשת בו הגירת פנים שבדרך כלל זוכה להתעלמות. למסמך זה שני חלקים עיקריים. חלקו הראשון סוקר תופעות הגירה ונדידה ומציג התייחסות ביקורתית למושג "הגירת אקלים", היוצר את הרושם המטעה שאקלים עשוי להיות גורם בלעדי להגירה; וכן את הנטייה לביטחון (ביטחוניזציה) של הגירה ומהגרים. חלקו השני פונה אל מרחב ישראל-פלסטיין, תחילה במבט מאקרו ובהמשך מתמקד בתופעות של מיקרו-הגירה. המסמך מאיר את המתח שבין שיתוף פעולה אזורי ומחויבות לזכויות אדם מצד אחד, ובין שאיפתה של המדינה למשילות בתוך גבולותיה מצד שני. הנתונים שעליהם נשענות הטענות המוצגות במסמך זה מבוססים על ספרות מחקרית ועל עבודה אתנוגרפית בקהילות רועים פלסטיניות בבקעת הירדן. זהו מקרה חקר המדגים את הנקסוס בין אקלים ומדיניות ואת הצורך האנושי בתנועה בלתי מופרעת במרחב – ראשית לשם שמירה על זכויות אדם, ובנוסף לשם מניעת מתח ביטחוני והגנה על ערכי טבע.

התחזיות מצביעות על שינויים אקלימיים דרמטיים במזרח התיכון וצפון אפריקה שיכללו עלייה של כ-1.4 מעלות בטמפרטורה הממוצעת עד אמצע המאה הנוכחית ושל 4 מעלות בסופה (העלייה בטמפרטורות הממוצעות תהיה חדה יותר בקיץ בהשוואה לתקופות המקבילות); ירידה כללית במשקעים של 20 אחוזים ועד 40 אחוזים במקומות מסוימים; שינוי בתזמון מופעי הגשם מהחורף האביב ולסתיו; עלייה בתדירותם של אירועי מזג אוויר קיצוניים כבצורות, הצפות ושריפות יער, כמו גם עלייה בקצב המדבור.³ על פי תחזית

* שחר שלוח היא דוקטורנטית בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב ומומחית בהגשת מדע. שלוח חברה בקבוצת המחקר Herding in the Middle East's Climate Frontier: Cultural Politics of Pastoralism at the Margins of States בהובלת פרופ' דן רבינוביץ, ומחקרה מתמקד בהתמודדותם של רועים פלסטינים בבקעת הירדן עם צמצום שטחי מרעה. נייר זה הוא חלק מפרויקט רחב העוסק בקיימות מדינית-אקלימית, ומשיתוף פעולה בנושא הגירה אקלימית-פוליטית של מכון מיתווים והמכון המרוקאי – Policy Center for the New South (PCNS). הפרויקט מציג קני מידה שונים של נדידת והגירה במרחב שהוא נקודה חמה בהליכי שינוי האקלים.

² Tuel, A., & Eltahir, E. A. (2020). Why is the Mediterranean a climate change hot spot?. *Journal of Climate*, 33(14), 5829-5843.

³ Evans, J. P. (2009). 21st century climate change in the Middle East. *Climatic change*, 92(3-4), 417-432.

לסקירה מפורטת של שינויים אקלימיים ראו

מאוחרת יותר, המתמקדת במשאבי המים בירדן ובמדינות הסובבות אותה ומשווה את תקופת הבסיס 1981 עד 2010 לתקופה שבין 2070 ל-2100, האזור יראה עליית טמפרטורה ממוצעת של 4.5 מעלות צלזיוס, ירידה של 30 אחוזים בכמות הגשם ועלייה של מופעי הבצורת השונים משמונה ל-25 בתוך 30 שנה. במקביל תיראה עלייה של 80 אחוזים באירועי חום ויובש.

מתבקש להתעכב על ציון שלושה סוגים שונים של מופעי בצורת בעבודתם של רג'סקהר וגורליק מ-2017 מאחר שבעבודה זו יש הצהרה מובלעת על הממד החברתי של הבצורת, וזאת במאמר שמחבריו אינם מדענים חברתיים. סוגי הבצורת שצינו הם: בצורת מטאורולוגית המתייחסת לירידה בכמות הגשמים; בצורת הידרולוגית המתייחסת לירידה בזרימה בגופי מים; ובצורת חקלאית המתייחסת לרמת לחות נמוכה בקרקע.⁴ הסוג האחרון של הבצורת, שנגזר במידה רבה אך לא בלעדית מקודמיו, מצביע על חשש מפני שינויים בשימושי קרקע וכפועל יוצא על תמורות כלכליות, תזונתיות ותעסוקתיות באזור. נוסף על כך, שינוי האקלים באגן הים התיכון טומן בחובו איומים משמעותיים על בריאות הציבור כתוצאה מגלי חום, זיהום אוויר, מחסור במזון, מחסור במים וירידה באיכותם, וכן סיכונים הכרוכים בתופעות אקלימיות קיצוניות. אוכלוסיות עניות ומוחלשות, שנגישותן למשאבים ולשירותי בריאות מופחתת, יהיו הראשונות להיפגע.⁵

עם זאת, למשבר האקלים באזורנו יש צד נוסף: הוא דוחף את ישראל ושכנותיה ליצירת שיתופי פעולה אזוריים בתחום המים, האנרגיה, ניטור שינויי האקלים, שמירת טבע ועוד. מיזמים כאלה, המפורטים בדו"ח חדש שנכתב במסגרת פורום האקלים הישראלי שיזם הנשיא הרצוג, עשויים אף ליצור קשרים עקיפים עם מדינות שלישראל אין איתן נכון להיום יחסים דיפלומטיים. הקהילה הבינלאומית, בדגש על ארה"ב ואירופה מעודדות שיתופי פעולה אזוריים כאלה, אולם היתכנותם תלויה במידה רבה ביחסי ישראל והרשות הפלסטינית.⁶

בנובמבר 2021 ליוויתי את בילאל,⁷ רועה מצפון בקעת הירדן, כשיצא עם הצאן שלו לגבעות הסמוכות לביתו. הבית, או למעשה המאהל, הוא מקבץ של סככות ארעיות וגדרות מאולתרות, ללא שום מבנה מוצק, וללא כל חיבור לתשתיות, שכדי להגיע אליו יש לנסוע מספר דקות בשביל סלעי צר המתפצל משביל סלול המוביל להתנחלות הסמוכה. עדרו של בילאל, האופייני לעדרי הפלסטינים באזור, מונה כ-250 בעלי חיים, כ-90 אחוזים מהם כבשים והיתר עזים. באותו בוקר החיות תלשו את גבעולי העשב היבש והדליל מהקרקע הסלעית, ותוך זמן קצר הובילו את עצמן ואותנו בחזרה הביתה כי היו צמאות. במאהל השקתות מולאו במים והחיות התגודדו סביבן וסביב מכלית מים נגררת צבועה בצבעים עזים, סימן ההיכר של קהילות הרועים בבקעה. בעוד העדר שותה, האבוסים החלודים הפזורים תחת כיפת השמים מולאו ב"בליל" – מספוא יבש מתוצרת ישראל שנקנה להשלמת תזונת העדר.

בילאל סיפר כיצד המרעה השתנה בשנים האחרונות. "המתנחלים, עוזי מצפון לעין תמר ומאיר ממזרח למצפה חגית, מפריעים לנו יומיום. אם אנחנו נמצאים כאן, בכל רגע נתון אנו חוששים שהם יגיעו אלינו, מגיע מאיר, מגיע עוזי, מגיע צבי, כל אלה [בעלי המאחזים]. נשללת מאיתנו הזכות לרדת לעבד את האדמות שלנו. את כל השטח הגדול הזה לקחו מאיתנו, בגלל זה אנחנו בקושי רועים. לקחו לנו את המים... כל זה העלה את עלות גידול העדר שהכפילה את עצמה. במקום להביא אוכל לעדרים ב-50

Zittis, G., Almazroui, M., Alpert, P., Ciais, P., Cramer, W., Dahdal, Y., ... & Lelieveld, J. (2022). [Climate change and weather extremes in the Eastern Mediterranean and Middle East](#). *Reviews of Geophysics*, 60(3), e2021RG000762.

⁴ Rajsekhar, D., & Gorelick, S. M. (2017). Increasing drought in Jordan: Climate change and cascading Syrian land-use impacts on reducing transboundary flow. *Science Advances*, 3(8), e1700581.

⁵ Negev, M., Paz, S., Clermont, A., Pri-Or, N. G., Shalom, U., Yeger, T., & Green, M. S. (2015). Impacts of climate change on vector borne diseases in the Mediterranean Basin—implications for preparedness and adaptation policy. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 12(6), 6745-6770.

⁶ Goren, N., Winter, O., Negev, M. (2023) Regional Environmental Cooperation Between Israel and Its Neighbors <https://www.mei.edu/publications/regional-environmental-cooperation-between-israel-and-its-neighbors>

⁷ שמות הרועים והקהילות שונו כדי להגן על ביטחונם ופרטיותם.
רח' תובל 11, רמת גן 5252226 / www.mitvim.org.il / info@mitvim.org.il

אלף [ש"ח], היום צריך לשלם 100 אלף להזנת העדר. בגלל צמצום שטח המרעה. המים, המים הם בעיה... עולה לנו 25 שקל להביא אלינו קוב מים. כלומר, 10 קוב זה 250 שקל. בקיץ, כל יומיים-שלושה אנחנו צריכים לשלם 250 שקל וזאת בעיה. אנחנו לא יודעים לאן זה עוד יכול להתדרדר".

"...אני, לפני 2016, יכולתי לרעות בשקט ובביטחון בכל ההרים האלה," בילאל המשיך. "אבל עכשיו, 100 מטר, 50 מטר מפה, נמצא מאחז של אחד מהמתנחלים, שם יש פרות ואוכל ומים, ואם אני רוצה לרדת מהצד המזרחי, זה אותו דבר. אני נתקל במתנחל עם הפרות שלו והכבשים שלו".

עדויות דומות לזאת של בילאל אני שומעת לעתים קרובות במפגשים עם רועים פלסטינים בבקעת הירדן. אנשים אלה, שחווים על בשרם באופן הישיר ביותר את שינוי האקלים, מוטרדים הרבה יותר מהשליטה הישראלית במרחב המחיה שלהם. החיבור שבין אקלים ובין פוליטיקה, והשיבושים בתנועת אדם ובעלי חיים שנגרמים בעטיו, ממוקמים בקצה אחד של מנעד הגירת האקלים שנמתח מהיעדר תנועה ומתזוזות מקומית זעירות ועד גלי הגירה גלובליים.

טקסט זה אינו עולה בקנה אחד עם התפיסה המלתוסיאנית, שלפיה מחסור במשאבים גורם לסכסוכים, אלא מאמץ את קו החשיבה הביקורתי של האקולוגיה הפוליטית, המתמקדת בניתוח יחסי הכוחות המעצבים את חלוקת המשאבים הטבעיים וניהולם בעולם המתפתח, במיוחד בחברות חקלאיות (לצד האקולוגיה הפוליטית העירונית העוסקת בכוחות המעצבים את המרחב העירוני, וגם היא רלוונטית לנושא הגירת האקלים). על בסיס מגמות גלובליות, שינויים אזוריים ולנוכח מקרים מסביבתנו הקרובה, המסמך מציע להכיר בקשר שבין פגיעות חברתית-פוליטית ובין פגיעות אקלימית, ולפיכך קורא למדיניות צודקת בהקצאת משאבים, בדגש על מקורות מים ושטחי מרעה, לשם הגנה על זכויות אדם, מניעת אי-שקט פוליטי ותסיסה חברתית, וכן לטובת הגנה על ערכי טבע.

הפרק הבא, "אקלים והגירה", עוסק תחילה בהגירה, בעיקר כזאת המיוחסת לאקלים, וממשיך לסוגיות של צדק אקלימי, הקשורות באופן ישיר להגירה אקלימית, או נכון יותר – "אקלימית-פוליטית", כפי שאטען בהמשך. כדוגמה להשלכותיו של אי-צדק אקלימי, מובאת סקירה קצרה של המקרה של סוריה והמשבר הפוליטי-סביבתי שפקד אותה. לאחר מכן עובר הנייר להתמקד בזירה המקומית ועוסק ב"הגירה אקלימית-פוליטית במרחב הישראלי-פלסטיני". פרק זה פותח בסקירה קצרה של מגמות הגירה במרחב מדינת ישראל וממשיך לתיאור מצב האוכלוסייה וההגירה בשטחי הרשות הפלסטינית (הרש"פ). הפרק העוקב, "רעייה ומיקרו הגירה בשטחי C", מבהיר את חשיבתה של גמישות, בעיקר בתנועה במרחב, עבור כלכלת רעייה מסיבות חברתיות-סביבתיות. המשך הפרק מדגים כיצד נפגעת הגמישות ואיתה יכולת האדפטציה של רועי צאן פלסטינים, ומחדד עד כמה מקרים של מיקרו הגירה ותקיעות רלוונטיים לשיח האקלים וההגירה. פרק הדיון שוזר את סוגיית שיתוף הפעולה האזורי והקשר שלו לתנועה במרחב בנושאים הנכללים במסמך זה.

2. אקלים והגירה

הבנק העולמי יצר במחצית השנייה של המאה ה-20 מערך למדידת הגירה המתבסס על 1,000 סקרי אוכלוסין ומוודד אחת לעשור את מספר האנשים שנולדו במדינה אחת וחיים בהווה במדינה אחרת. גם אגף האוכלוסין באו"ם מבצע מדידות דומות החל משנת 2000. אולם הגירה היא תופעה מורכבת הרבה יותר, המעוררת עניין גובר והולך בקרב חוקרות וחוקרים מתחומי דעת שונים, וכך האופנים שבהם היא מובנת ונחקרת הם מגוונים. בכל מקרה מדובר בתנועה של בני אדם - קבוצות גדולות או בודדים - במרחב, שלה יש השלכות ברמה הבינלאומית, הלאומית והמקומית. המושג "הגירה" מתייחס לדוגמה לפליטים שנמלטים ממלחמה למדינה שכנה, לקבוצות אתניות שנדידה היא חלק מאורח החיים שלהן, לצעירים מקצועיים שמחפשים הזדמנויות במדינה זרה, או לאנשים ששבים לארץ המוצא שלהם בבגרותם, ואף למשפחות של משפרי דיור שעוברות לבית חדש במורד הרחוב. כך או אחרת קיימת הסכמה רחבה על כך שלרוב יש יותר

⁸ Clemens, M. A. (2014). Does development reduce migration. *International handbook on migration and economic development*, 152.

מגורם אחד המעורב בהחלטה להגר; שהגירה אינה אירוע נקודתי אלא תהליך מתמשך; ולפיכך שלהגירה יש השלכות על חיי היומיום של הפרט.⁹ על פי מחברי הספר *Exploring Contemporary Migration*, "הגירה היא החומר שממנו עשויה הגיאוגרפיה".¹⁰ נייר עמדה זה שותף לתפיסה שהגירה מתקיימת כתוצאה של מספר גורמים ושהיא תהליך, ולכן מתייחס באופן ביקורתי למושג "הגירת אקלים" ומדגיש את המרכיב הפוליטי שבתופעה.

אף ששינוי האקלים קשור לאורח החיים המודרני, הגירת אקלים או הגירה סביבתית אינה תופעה חדשה. היא מוכרת לנו מהסיפור המקראי על בני יעקב שירדו למצרים "לשבור שבר" בעקבות הרעב והבצורת בכנען, וכן מההיסטוריה הקרובה של "אגן האבק" – סדרת סופות החול ההרסניות שהתחוללו במרכז ארה"ב וקנדה בשנת השלושים של המאה ה-20 וגרמו למשבר סביבתי וחברתי ולעקירת מתיישבים מבתיהם. אולם לנוכח שינוי האקלים, העולם ניצב כעת לקראת גלי הגירה חסרי תקדים שבמהלכם מאות מיליוני בני אדם, בעיקר ממדינות מתפתחות בדרום הגלובלי, יעזבו את בתיהם בשל סכנת רעב, הצפות, שריפות, מחסור במי שתייה ועוד. הספרות המחקרית עוסקת בתופעות המוגדרות כהגירת אקלים, הגירה סביבתית ועקירה בשל לחצים סביבתיים או אקלימיים. לעתים תופעות אלה מובחנות זו מזו ולעתים הגבולות ביניהן מטושטשים. כאמור, מסמך זה אינו מפריד את התופעות האקלימיות מנתונים מבניים כגורמים לעקירה והגירה.

תכיפות של אירועים אקוטיים כמו שריפות, הצפות וסופות אבק, או אף אירוע קיצון בודד הגורם לאנשים לאבד את רכושם אכן מובילים לעקירה והגירה. אולם במקרים רבים השלכות שינוי האקלים הן חלק ממערכת שיקולים רחבה בשאלה האם להגר, הכוללת גם גורמים חברתיים, משפחתיים וכלכליים כפי שמתרחש באזורים כפריים במרכז אמריקה¹¹ ובמקומות רבים אחרים בעולם.¹²

קהילות שכלכלתן תלויה באופן ישיר במשאבים סביבתיים, ובכלל זה אוכלוסיות רועים, בעיקר אלה הנוודיות או הנוודית-למחצה, רגישות במיוחד לשינוי האקלים. הלחצים הגוברים עשויים לשנות דפוסי נדידה, להגביר את מגמת המעבר ליישובי קבע, לשינויים טכנולוגיים ואינטנסיפיקציה של גידול המקנה ולנטישת התחום.¹³ מדיניות, בעיקר כזאת הנוגעת להקצאת משאבים, היא גורם משמעותי בפגיעותן של אוכלוסיות לשינויי האקלים וכך גם לנדידה הנובעת ממנה. בכך יעסוק החלק הבא.

3. צדק אקלימי ופגיעות אקלימית

אחת מהדרכים להתמודד, לכאורה, עם אי-צדק אקלימי היא מתן פיצוי כספי או חומרי לאנשים שנאלצו להיעקר מבתיהם בשל תופעות אקלימיות. הפילוסוף הפוליטי הישראלי אבנר דה-שליט מציין את הצורך להבחין בין אנשים שנעקרו באופן זמני ועדיין יכולים לקוות לשוב לבתיהם, ובין אנשים שהפכו לפוליטי אקלים ואיבדו את ביתם לעד, כך שגם צאצאיהם לא יוכלו לשוב אליו. על אובדן בית בלתי הפיך, כמו שקורה למשל לתושבי מדינות אי שנאלצו לעקור בעקבות הצפות, לא ניתן לפצות מאחר שאובדן זה כרוך באובדן פונקציונלי: הפונקציה של תחושת המקום, שהיא מרכיב חשוב בזהותו של אדם. לכן, לשם עשיית צדק, עלינו לפעול למניעת אירועים אקלימיים העלולים לגרום לאנשים להיעקר.¹⁴ בעוד שדה-שליט עוסק בהיבט

⁹ Boyle, P., Halfacree, K., & Robinson, V. (2014). *Exploring contemporary migration*. Routledge.

¹⁰ Ibid, 8

¹¹ Cárdenas-Vélez, M., Barrott, J., Betancur Jaramillo, J. C., Hernández-Orozco, E., Maestre-Másmela, D., & Lobos-Alva, I. (2023). A combined cognitive and spatial model to map and understand climate-induced migration. *Environment, Development and Sustainability*, 1-27.

¹² McLeman, R. A. (2014). Climate and human migration: Past experiences, future challenges; Boas, I., Farbotko, C., Adams, H., Sterly, H., Bush, S., Van der Geest, K., ... & Hulme, M. (2019). Climate migration myths. *Nature Climate Change*, 9(12), 901-903

¹³ Blocher, J. (2018). Fleeing from arid lands: Pastoralism in the context of climate change. In *Routledge Handbook of Environmental Displacement and Migration* (pp. 188-204). Routledge.

¹⁴ De Shalit, A. (2011). Climate change refugees, compensation, and rectification. *The Monist*, 94(3), 310-328.

נורמטיבי של צדק אקלימי, יש להבין את הגורמים החברתיים להיווצרותו.

אי-צדק אקלימי הוא תסמין של כשל מערכתי שבמרכזו חלוקה בלתי שוויונית של כוח, ידע, הון ומשאבים אחרים. שיח הצדק האקלימי כולל שני מישורים: האחד - האחריות ההיסטורית לפליטות גזי החממה שהביאו להתחממות הגלובלית והשני - הנשיאה בנטל שינוי האקלים. קיימים פערים משמעותיים באחריות לפליטות הפחמן ואין פרופורציה בין האחריות למשבר ובין הנשיאה בנטל פגעי האקלים "החדש". דווקא אוכלוסיות נמוכות הכנסה, שנמצאו כתורמות הכי פחות לפליטות הפחמן, הן הנפגעות העיקריות משינוי האקלים.¹⁵ באופן כללי, אוכלוסיות ומדינות עשירות אחראיות למרבית פליטות הפחמן, שהן תוצר של תיעוש ושימוש נרחב בשריפת דלקים מחצביים, בעוד שהנפגעות העיקריות הן מדינות ואוכלוסיות מוחלשות ועניות שתרומתן למשבר האקלימי זעירה.¹⁶ אוכלוסיות אלה מתקשות לקדם את הזיווג הקדוש של שינוי האקלים: מיטיגציה ואדפטציה, כלומר הפחתת פליטות מחד גיסא והיערכות לשינוי אקלים מאידך גיסא.

גם בהיבט של אדפטציה לבדה, הרלוונטיות יותר לענייננו, פגיעותן של אוכלוסיות מוחלשות היא במקרים רבים כפולה, כאשר מצד אחד התושבים ממוקמים באזורים מועדים לפורענות וחשופים יותר להצפות, מפולות בוץ, סופות, חום קיצוני וכדומה, ומצד שני אין בידיהם אמצעים להתגוננות ומשאבים להתאוששות, אם בשל עוני ואם בשל הזנחה כרונית מצד השלטון.¹⁷ כפי שמלמד המקרה של האזורים מוכי הבצורת בסוריה שיתוארו בהמשך. הפגיעות באה לידי ביטוי במקרים רבים בירידה ביבולים ובזמינותם של מי שתייה, כך שמחיריהם עולים ואוכלוסיות מוחלשות מתקשות יותר להשיגם.

גורם מכפיל קושי נוסף הוא העובדה שאצל משפחות נמוכות הכנסה ההוצאות על מזון מהוות שיעור גבוה יותר מכלל ההכנסה בהשוואה למשפחות גבוהות הכנסה ולכן פגיעותן של אלה הראשונות לעליית המחירים חמורה יותר. נוסף על כך, שינוי האקלים עלול להוביל לתפוצה רבה יותר של מחלות, כך שאוכלוסיות נמוכות הכנסה, שממילא מתמודדות עם חסרים תזונתיים ועם קושי בגישה לשירותי בריאות, הפכות לפגיעות יותר אף בהיבט זה.¹⁸

עבודות מהשנים האחרונות תורמות להבנה שפגיעות אקלימית היא תוצר של מכלול גורמים, ששינויים אקלימיים ומצב סוציו-אקונומי הם רק חלק מהם. הפגיעות אינה סטטית, אלא תהליך רב-ממדי המושפע מכוחות חברתיים, פוליטיים וכלכליים המקיימים ביניהם אינטראקציה מהרמה המקומית ועד הבינלאומית. את הפגיעות ניתן להבין דרך ארבע תמות: גישה למשאבים – המושפעת מגזע, מעמד (קסטה), מגדר ועוני; ממשל – כלומר האופן שבו השלטון ומוסדות שונים, פרטיים או ציבוריים, ניגשים לבעיות חברתיות. גורם זה מושפע מרמת המעורבות האזרחית; תרבות – דפוסיים ומשמעויות שחברי קבוצות חברתיות חולקים ביניהם, כולל הסיכונים שאליהם הם מתייחסים והאסטרטגיות שבהן הם נוקטים לניהול סיכונים; וידע העשוי להיות מקומי ומסורתי והאופנים שבהם הוא מועבר ומיוצר.¹⁹ כל התמות האלה, לא רק תמת הממשל, ספוגות ביחסי כוחות ובפוליטיקה.

¹⁵ Rabinowitz, D. (2012). Climate injustice: CO2 from domestic electricity consumption and private car use by income decile. *Environmental Justice*, 5(1), 38-46.

¹⁶ Birkmann, J., Jamshed, A., McMillan, J. M., Feldmeyer, D., Totin, E., Solecki, W., ... & Alegría, A. (2022). Understanding human vulnerability to climate change: A global perspective on index validation for adaptation planning. *Science of The Total Environment*, 803, 150065.

See footnote #13

¹⁷ Dossa, A., Omstedt, M., Iaci, N., Olmsted, P., McKenzie, S., & Zareyan, S. (2016). Inequality Explained: 7 ways inequality and climate change are connected. Open Canada. <https://opencanada.org/inequality-explained-7-ways-climate-change-and-inequality-are-connected/>

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Thomas, K., Hardy, R. D., Lazrus, H., Mendez, M., Orlove, B., Rivera-Collazo, I., ... & Winthrop, R. (2019). Explaining differential vulnerability to climate change: A social science review. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 10(2), e565.

מחקר שבוצע בישראל מדגים את ההצטלבות בין גורמים פוליטיים מבניים לפגיעות אקלימית. טובי ופייטלסון השוו את מידת פגיעותה של אוכלוסייה בדואית בנגב לבצורת בשתי תקופות: הבצורת של 1963-1957, והבצורת של 1998-2000. גישה למקורות מים ושינויים כלכליים רחבי היקף הקטינו משמעותית את פגיעותם של הבדואים. עם זאת, הבדואים נותרו אוכלוסיית שוליים ועודם פגיעים לתנודות בכלכלת השוק.²⁰ גישה לחיזוי פגיעות אקלימית שפותחה בארצות הברית מוסיפה לשינויים האקלימיים ולמצב הסוציאקונומי את הגורם התשתיתי, הכולל את סביבת המחיה הבנויה, העשוי להשפיע על מידת החשיפה של אוכלוסייה נתונה לתופעות אקלימיות קיצוניות.²¹

בעוד ששינויים סביבתיים ואקלימיים (זאת מבלי לטהר גורמים אלה מהרכיב הפוליטי) גורמים להגירה, הגירת אקלים בעצמה מובילה לתמורות סביבתיות. הערים הקולטות את המהגרים או הפליטים, מלבד שינויים דמוגרפיים, קהילתיים וחברתיים, מועדות להתמודד עם עומס על תשתיות פיזיות כולל ביוב וטיפול בפסולת, שינויים נפיים וצמצום השטחים הפתוחים בתוכן וסביבן.²² לכל אלה יש השלכות על השפעת האקלים על האוכלוסייה כמו הצפות, חום אורבני והיעדר צל – בעיות מוכרות היטב מהסביבה העירונית בישראל. גם בשטחי הרשות הפלסטינית, ובאופן בולט בנפת רמאללה, עיור מואץ והיעדר תכנון ופיקוח מאיימים על אתרי תרבות, מורשת וארכאולוגיה, ערכי סביבה ונוף.²³ עם זאת חשוב לציין שהגירה אל ערים אינה בהכרח מתכון לאסון, אך עלולה להיות כזאת כאשר התהליכים מהירים ובהיעדר היערכות מתאימה.

התמודדות מדינית עם הגירת אקלים

תנועת ההגירה המוגדרת בדרך כלל כהגירת אקלים כבר מתקיימת מזה מספר שנים ברחבי העולם. הבנק העולמי הצביע על כך שיותר מ-8 מיליון בני אדם נעו לכיוון המזרח התיכון, אירופה וצפון אמריקה מבתיהם במזרח אסיה, שם עלייה בתכיפות סופות המונסון והבצורות הפכה את החקלאות לקשה יותר. באזור הסאהל באפריקה מיליוני כפריים עוזבים את בתיהם בהדרגה ונעים לכיוון החופים והערים לנוכח ירידה במשקעים ודלדול מתמשך ביבולים החקלאיים. נכון ל-2020, 8.5 מיליון בני אדם כבר עזבו את האזור והתמקמו בעיקר במדינות המפרץ. 17 עד 36 מיליון נוספים צפויים לעזוב בשנים הקרובות את תשע מדינות הסאהל עקב בצורות, מדבור ואובדן יערות. מאזורים אחרים בעולם, הצפויים להיות מוצפים עקב עליית פני הים, יעקרו על פי מודלי חיזוי כ-150 מיליון בני אדם. ביניהם נכללים תושבי הדלתא של הנילוס, שהיא סל הלחם של מצרים, שכנתנו מדרום. מגמה זאת צפויה לשנות את המפה הדמוגרפית של העולם. רוב פליטי האקלים צפויים להתיישב בערים, בעיקר בשכונות עוני, שבהן - בשל תנאי מחייה ירודים, שוליות חברתית וגיאוגרפית והיעדר תשתיות – יהיו נתונים שוב בסיכון מוגבר לפגיעות אקלימית כמו גם לסיכונים בריאותיים, כלכליים, חברתיים ואחרים.²⁴

מגמת נטישת אזורים כפריים ומעבר לערים אינה פוסחת על הרש"פ שגם היא חווה תהליכי עיור מואצים²⁵ כמו גם על מדינת ישראל. במאמר מוסגר, האוכלוסייה היהודית בישראל, עוד לפני קום המדינה, נטתה להתרכז בערים. היום שיעור יושבי הערים בישראל מכלל האוכלוסייה הוא מהגבוהים בעולם ועומד על 85.6

²⁰ Tubi, A., & Feitelson, E. (2019). Changing drought vulnerabilities of marginalized resource-dependent groups: A long-term perspective of Israel's Negev Bedouin. *Regional Environmental Change*, 19, 477-487.

²¹ Binita, K. C., Shepherd, J. M., & Gaither, C. J. (2015). Climate change vulnerability assessment in Georgia. *Applied Geography*, 62, 62-74.

²² Forsyth, A., & Peiser, R. (2021). Lessons from planned resettlement and new town experiences for avoiding climate sprawl. *Landscape and Urban Planning*, 205, 103957.

²³ הערת שוליים 22 (Al-Houdalieh & Sauders, 2009)

²⁴ New York Times, & Lustgarten, A. (2020). *The great climate migration*. New York Times Magazine.

²⁵ Al-Houdalieh, S. H., & Sauders, R. R. (2009). Building destruction: The consequences of rising urbanization on cultural heritage in the Ramallah province. *International Journal of Cultural Property*, 16(1), 1-23.

Roy, A. (2016). Reimagining resilience: Urbanization and identity in Ramallah and Rawabi. *City*, 20(3), 368-388.

אחוז.²⁶ במגמת עיור זאת מעורבים לחצים מדיניים של יישוב הבדואים ביישובי קבע מצד אחד, ועידוד אוכלוסייה יהודית להתיישבות בהתנחלויות ופרויקטים של ייחוד הגליל מצד שני, כך שניתן לזהות מגמות של 'רורליזם' (Ruralism) – מעבר מהעיר לכפר, בדרך כלל ללא אימוץ אורח חיים חקלאי.²⁷

על פי הבנק העולמי, "מהגרי אקלים פנימיים הופכים במהירות לפניו האנושיים של משבר האקלים." דו"ח Groundswell - Preparing for Internal Climate Migration של הבנק העולמי קובע שאם לא ינקטו צעדים משמעותיים לבלימת משבר האקלים, עד 2050, 140 מיליון בני אדם יהפכו למהגרי-פנים.

לצד הדאגות המתעוררות לנוכח הערכות המצב, ולנוכח מודלי החיזוי של הגירת אקלים, יש להתבונן במבט בוחן בגורמי ההגירה, מה שעשוי ללמד שריבוי גורמים, ביניהם סיבות פוליטיות ולא דווקא תופעות אקלימיות מבודדות, מוביל אנשים לנוע במרחב.²⁸ לדוגמה, לא רק סופת ציקלון, אלא השילוב בין סופת ציקלון, היעדר מערכת התראה והיעדר מקלטים הוא שגורם לאנשים להיעקר. מעבר לכך, יש להתבונן בטווח הנדידה, בשאלות האם היא חוצת-גבולות או מתרחשת בתוך המדינה או האזור, האם היא עונתית וזמנית או לשם מעבר קבוע, כיצד היא משפיעה על היעד הנעזב וכן האם היא מסכנת את חייהם של המעורבים בה. מסיבות אלה אינגריד בואס,²⁹ חוקרת שינוי אקלים והגירה, שמאמרה מצוטטים אלפי פעמים החל מ-2016, מזהירה מפני ביטחון (ביטחוניזציה) של שיח הגירת האקלים ומציעה לדבר במונחים של "מוביליות אקלימית" במקום במונחי "הגירת אקלים". בואס מבקרת את ההנחה המוקדמת שהגירת אקלים היא תהליך לינארי שבו קשיים במקום אחד דוחפים אנשים אל מקום אחר, בשעה שלהגירה דפוסים מורכבים יותר: ראשית בהיבט הגיאוגרפי, שכן הנדידה עשויה להתקיים ברמה המקומית, להיות זמנית או לבוא לידי ביטוי בחוסר יכולת לנוע, ושנית בהיבט של קבלת ההחלטות. אף על פי שמצד אחד אירוע אקלימי אקוטי בודד כמו שריפה עשוי לגרום להגירה, מצד שני השיקולים האם להגר או להישאר מורכבים הרבה יותר. לדוגמה, מחקר שבוצע ב"מסדרון היבש" של מרכז אמריקה ודירג את השיקולים בעד/נגד הגירה באזור מראה שגורמים כלכליים וחברתיים קודמים לשינויים אקלימיים בתהליך קבלת ההחלטות,³⁰ אך כאמור, לא ניתן להפריד בין השלושה מעבר להפרדה אנליטית לצרכי מחקר. עדויותיהם של רועים פלסטינים שיובאו בהמשך מדגימות זאת היטב: צמצום תנועה מתמשך מצד אחד מוביל להגירה ועזיבת הבית מצד שני.

נראה שהמוביליות האקלימית היא מעגל כשפים, שהנפגעות העיקריות ממנו יהיו אוכלוסיות מוחלשות ממילא, שלאחר עזיבת מקום אחד יהיו חשופות יותר מאחרות לפגעי שינוי האקלים במקום היעד. אך השפעת התנועה תתרחב גם מעבר לקבוצות אלה. גם אם איננו עדים כרגע לגלי הגירה ששוטפים את מרחב ישראל-פלסטין, מסמך זה טוען שעקירה בקנה מידה קטן יתר והתיישבות במרכזים עירוניים כבר מתרחשת ומשנה את האזור, וראוי לתת עליה את הדעת. במילים אחרות, התופעות הגלובליות של עקירה כתוצאה מחשיפת אוכלוסיות מוחלשות לפגעי שינוי האקלים, מעבר למרכזי עירוניים, ושינויים דמוגרפיים במרחב הטומנים בחובם סכנות נוספות, מתרחשות גם בקני מידה קטנים יותר ובעצימויות משתנות.

המשבר בסוריה – תמרור הזהרה מצפון-מזרח

כמה ניתוחים של גורמי מלחמת האזרחים בסוריה, שהחלה במרץ 2011, טוענים שהגורמים הקשורים לבצורת - הנחשבת למרכיב מרכזי בגורמים האקלימיים למלחמה - כוללים קשיים בחקלאות, מחסור במים וניהול כושל של משק המים. כל אלה מילאו תפקיד בהתפוררות המרקם החברתי ובעליית רמת האלימות

²⁶ Efrat, E. (2017). *Urbanization in Israel* (Vol. 3). Routledge.

²⁷ Schwake, G. (2021). The community settlement: a neo-rural territorial tool. *Planning Perspectives*, 36(2), 237-257

²⁸ Boas, I., Farbotko, C., Adams, H., Sterly, H., Bush, S., Van der Geest, K., ... & Hulme, M. (2019). Climate migration myths. *Nature Climate Change*, 9(12), 901-903

לביא-נאמן, מ., שלוח, ש. (2022). רועים ואינם נראים: חוסן, פגיעות ואקלים הכיבוש בקהילות רועים פלסטינים בשטח C. קריאות ישראליות 2, עמ' 158-191.

²⁹ (Boas et al., 2019)

³⁰ (Cárdenas-Vélez et al., 2023)

במדינה.³¹ באופן מיוחד, השילוב של בצורת חריפה, כמה שנים רצופות של יבולים דלים וההידרדרות הכלכלית הקשורה אליהם, הובילו לעקירה ולהגירה משמעותיות של קהילות כפריות לערים. תהליכים כאלה תורמים לאבטלה אורבנית, לעקירה כלכלית (economic dislocations) ולחוסר שקט חברתי.³² הבצורות של השנים 2007-2010 הובילו להגירה/עקירה של 1.5 מיליון אזרחים סורים מהאזורים הכפריים אל המרכזים האורבניים בארצם, ולתהליך זה יש קשר להתקוממות האזרחית שהחלה במדינה ב-2011.³³ סליבי מתארת מה שניתן לכנות קשר משולש ברור למדי בין התקוממות פוליטית, שינויים סביבתיים ונדידה פנימית בערים הסורית דיר א-זור, דרעא (שהייתה "סל הלחם" של המדינה) וחמה. שלוש הערים ממוקמות באזורים שסבלו מבצורות חמורות ורצופות, שמהן נבעו אובדן פרנסה ועקירת תושבים (במיוחד לעיר חמה). התושבים חולקים נרטיב של היעדר תמיכה ממשלתית בהיבטים של קניית תוצרת יזומה והדרכה חקלאית³⁴ וכן חלוקת מים לא צודקת.³⁵

השילוב של בצורות רצופות, כמו אלה שפקדו את אזורנו בתחילת המילניום הנוכחי, מחסור במשאבי מים והגירה תוך-מדינתית או חוצת-גבולות הוביל לביטחון (ביטחוניזציה) - מסגור של נושאים כסוגיות ביטחוניות ברוב מדינות המזרח התיכון. סוריה, ישראל וירדן מסגרו כל אחד משלושת המרכיבים – שינוי אקלים, מחסור במים והגירה – באופן שונה. מסגור זה קשור בסוג ההגירה שהמדינה חווה. מעניין להתבונן בהבדלים בין ירדן וישראל, שחוות הגירה חוצת-גבולות ובין סוריה שבה, כאמור, החלה תופעה של הגירה פנימית עם הבצורות של שנות ה-2000. מקבלי החלטות בישראל וירדן קשרו בין ההגירה ובין השפעה על מקורות מים, בעוד שבסוריה מקבלי החלטות הפחיתו בחשיבות הקשר שבין שלושת הגורמים, זאת כחלק מהזנחת המרחב הכפרי במדינה.³⁶ להזנחה זאת יש כאמור תפקיד ביצירת הנקסוס אקלים-בצורת-הגירה.

אם כן, שינוי האקלים והבצורות שהן חלק ממנו הם תופעות ביו-פיזיות, אך גורמים חברתיים הם אלה המובילים לכך שהגורמים הביו-פיזיים מציבים אוכלוסיות מסוימות במה שמכונה "חזית האקלים", ובמקרים רבים מביאים גם להגירה ועקירה. במילים אחרות, בעוד שהשפעת השלטון על שינוי האקלים מוגבלת, השפעתו על רמת הפגיעות של אוכלוסיות שונות עשויה להיות עמוקה מאוד.³⁷ להגירה חוצת-גבולות וההגירה התוך-מדינתית אוסיף, בפרק הבא המתמקד באזורנו, מופעי הגירה שלעתים קרובות נותרים סמויים מהעין: מיקרו-הגירה והיעדר תנועה.

4. הגירה אקלימית-פוליטית במרחב הישראלי-פלסטיני

³¹ Feitelson, E., & Tubi, A. (2017). A main driver or an intermediate variable? Climate change, water and security in the Middle East. *Global environmental change*, 44, 39-48.

³² Gleick, Peter (2014) Water, Drought, Climate Change, and Conflict in Syria. *Weather, Climate and Society* Vol. 6 no. 3 July 2014. (14 pp) <http://journals.ametsoc.org/doi/full/10.1175/WCAS-D-13-00059.1>

³³ Kelley, C. P., Mohtadi, S., Cane, M. A., Seager, R., & Kushnir, Y. (2015). Climate change in the Fertile Crescent and implications of the recent Syrian drought. *Proceedings of the national Academy of Sciences*, 112(11), 3241-3246.

³⁴ Saleeby, S., cited 2012: Sowing the seeds of dissent: Economic grievances and the Syrian social contract's unraveling. [Available online at http://www.jadaliyya.com/pages/index/4383/sowing-the-seeds-of-dissent_economic-grievances-an.]

(Gleick, 2014)³⁵

³⁶ Weinthal, E., Zawahri, N., & Sowers, J. (2015). Securitized water, climate, and migration in Israel, Jordan, and Syria. *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics*, 15, 293-307.

³⁷ לביא-נאמן, מ., שלוח, ש. (2022). רועים ואינם נראים: חוסן, פגיעות ואקלים הכיבוש בקהילות רועים פלסטינים בשטח C. קריאות ישראליות 2, עמ' 158-191.

Rabinowitz, D. (2020). *The Power of Deserts*. Stanford University Press: Redwood City, CA, USA.
רח' תובל 11, רמת גן 5252226 / www.mitvim.org.il / info@mitvim.org.il

במרחב ישראל-פלסטין מתקיימת הגירת אקלים "סמויה", הן פנימית והן חוצת-גבולות, כחלק מתנועה בקני מידה שונים של בני אדם ולעתים גם בעלי החיים שבבעלותם. כיניתי את הגירת האקלים "סמויה" כי לרוב היא אינה מוגדרת כהגירה. להלן כמה דוגמאות שונות להגירה הקשורה באקלים במרחב ישראל-פלסטין.

הגירה חוצת יבשות - בהיותה גשר יבשתי בין אפריקה לאירופה, ישראל הפכה בתחילת המילניום ליעד/תחנה עבור מבקשי מקלט רבים מאפריקה. על פי נתוני רשות האוכלוסין וההגירה, חיים בישראל כ- 25,500 מבקשי מקלט, רובם מאריתריאה וסודן (כ-20,000 מאריתריאה וכ-4,000 מסודן, לא כולל כ-8,000 ילדיהם שנולדו בישראל). מבקשי המקלט הגיעו לאזור בעיקר בשנים 2006-2007. סיבת העקירה המיוחסת לאוכלוסייה זאת היא היעדר זכויות אדם, רדיפות פוליטיות וסכסוכים אתניים, אך יש לזכור שסיבות סביבתיות הן ברקע הסכסוכים האתניים בסודן.³⁸

הגירה פנימית - בצורות ממושכות הן גורם המוביל להגירה של שבטים בלתי מיושבים, מעבר להגירה העונתית. בתחומה של מדינת ישראל לדוגמה, שבטים בדואים נדדו מדרום הנגב לצפון בעקבות קו הגשם בתקופת הבצורת שבין 1957 ל-1963. נדידה זאת הולידה שיתופי פעולה או התנגחויות בהתאם לרמת ההיכרות המוקדמת שבין השבטים הנוודים ובין החקלאים המיושבים באתרי היעד (מקרה זה הוא עוד דוגמה לתפקידו של השלטן במה שנראה כמו סכסוכי מיקרו מקומיים, ואכן נמצא שמוסדות המדינה השפיעו על רמת הסכסוך³⁹). תקופת הבצורת הזאת הביאה לסוג נוסף של הגירת אקלים המדגים את המורכבות של המושג ואת שוליו הפרומים. הבצורת הביאה לתמותת בעלי חיים ולצמצום העדרים. כפועל יוצא גברים מהחברה הבדואית היגרו אל אזורים שבהם יכלו לעסוק בסוגים אחרים של פרנסה, מדובר כמובן בהגירה שמעבר למסלולי הנדידה המסורתיים.⁴⁰

אוכלוסייה והגירה בשטחי הרש"פ

שטחי הרש"פ מחולקים לשני מרחבים – (regions) הגדה המערבית ורצועת עזה; ל-16 מחוזות מנהליים - מתוכם 11 בגדה ו-5 ברצועה; ול-613 רשויות מקומיות (localities) - מתוכם 580 בגדה (בכלל זה 21 נמצאות בחלקים מירושלים שישראל סיפחה ב-1967) ו-33 ברצועה.⁴¹ חלוקה זו אינה חופפת לחלוקה שנקבעה בהסכמי אוסלו. בהסכמים, שנחתמו בין ישראל ואש"פ בשתי פעימות ב-1993 ו-1995, הוגדרו בגדה המערבית אזורי A, B ו-C. אזור C, המהווה כ-60 אחוז משטח הגדה ומצוי תחת שליטה ישראלית, הוא רציף, בעוד שאזורי A, הכוללים את המרכזי העירוניים הפלסטינים, ואזורי B, המקיפים אותם, הם כתמים מבודדים פזורים במרחב.

באזור C ממוקמות ההתנחלויות המורכבות מערים, ישובים קהילתיים, מושבים חקלאיים (בעיקר בבקעת הירדן) ומאחזים המכונים על ידי יושביהם "חוות". לכל סוגי ההתיישבות היהודית במרחב הגדה יש כמובן השפעה על תנועתם של פלסטינים, אך אני אבקש להתעכב על המאחזים, שעל אף שהם מאכלסים שיעור מזערי מאוכלוסיית היהודים בגדה, הם חוללו שינוי דרמטי, שעליו ארחיב בהמשך, בתנועת העדרים והרועים ובקהילותיהם. ארגון "כרם נבות", העוקב אחר מפעל ההתנחלויות ומדיניות האדמות הישראלית בגדה המערבית, מחלק את המאחזים לשלושה סוגים עיקריים: מאחזי רועים קבועים; מאחזים חקלאיים שהוקמו בעשור האחרון, שמרכיב הרעיה בהם משני או אף מזערי, אך עשוי להתרחב; מאחזי בת – שלוחות של מאחזי רועים קבועים, שחלקן מוקמות ומפונות מעת לעת. השטח הנשלט על ידי מתנחלים באמצעות רעייה מסתכם בכ-240 אלף דונם, שהם מעט פחות מ-7 אחוז מכלל שטח C.⁴²

³⁸ Abouyoub, Y. (2012). Climate: The Forgotten Culprit. The Ecological Dimension of the Darfur Conflict. *Race, Gender & Class*, 19(1/2), 150–176. <http://www.jstor.org/stable/43496864>

³⁹ Tubi, A., & Feitelson, E. (2016). Drought and cooperation in a conflict prone area: Bedouin herders and Jewish farmers in Israel's northern Negev, 1957–1963. *Political Geography*, 51, 30–42.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Palestinian Central Bureau of Statistics (2020). [Migration Atlas](https://www.migrationatlas.org/). Ramallah - Palestine. info@mitvim.org.il / www.mitvim.org.il / 5252226 רמת גן

עקרונית, פלסטינים ופלסטיניות יכולים לנוע בין אזורי A, B ו-C, אך הם עלולים להיתקל במחסומים קבועים, מחסומים מאוישים ברצף או לסירוגין, או במחסומים המוקמים אד-הוק, זאת נוסף על חסימות הנקבעות לצורך תרגילים צבאיים המתבצעים במרחבי רעייה ובשטחים חקלאיים מעובדים. מצב זה מבטא את המדיניות "המפצלת" של ישראל בגדה, בעוד שהגישה הפלסטינית הוליסטית ורואה בשטח מרחב רציף הכרחי לקיום מדינה בת-קיימא.⁴³ קהילות הרועים הפלסטיניות שבהן מתמקד מסמך זה פזורות בשני מחוזות - טובאס והעמקים הצפוניים, ויריחו ואל-ע'וואר - שבמזרח הגדה המערבית, מצפון ים המלח ועד צפון בקעת הירדן, בחלקים שחופפים את אזורי B ו-C, מה שמאפשר גישה אליהן והיכרות עמן. חלק מהקהילות רועות את עדריהן בסמוך לשטחי אש ובסיסים צבאיים או באזורים הנסגרים זמנית לצורך אימונים.

ב-2020 פרסמה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה הפלסטינית (PCBS - Palestinian Central Bureau of Statistics) אתלט הגירה, שנתוניו שימשו להכנת חלק זה. האטלס, שהוא מקור אינפורמציה חשוב, מבוסס על סקרי אוכלוסייה עשוריים שבוצעו בשנים 2007 ו-2017, מה שאומר שהנתונים בו אינם כוללים שינויים שהתחוללו בעקבות הזינוק במספר המאחזים בגדה שהחל ב-2017. מסמך מסוג זה ממילא אינו יכול לשקף תנודות בקנה המידה המאפיין את קהילות הרועים, אך הוא משקף את התמונה הדמוגרפית-מרחבית שבתוכה מתקיימת המוביליות של הרועים והרועות. הקהילות הנכללות במחקר זה מונות כמה עשרות בני אדם הנעים לעתים במרחב של קילומטרים בודדים בלבד, מתוך אוכלוסייה של מעל 110,000 בני אדם במחוזות יריחו ואל-ע'וואר וטובאס והעמקים הצפוניים, שהם בעלי הצפיפות הנמוכה ביותר בין מחוזות הרש"פ – כ-85 ו-150 נפש לקמ"ר (בהתאמה).

על פי PCBS, רובם המוחלט של הפלסטינים מוגדרים כעירוניים: כ-71 אחוזים בגדה וכ-87 אחוזים ברצועה, עובדה המציבה את קהילות הרועים כיוצאות דופן ברש"פ אך לא בעולם – קהילות רועים בעולם מתאפיינות לרוב בשוליות מרחבית וחברתית. בעשור שהסתיים ב-2017, היו שטחי הרשות יעד הגירה למעט יותר מ-50 אלף בני אדם ממקומות שונים בעולם. מדינת המוצא השכיחה ביותר היא ירדן, שממנה היגרו לרש"פ כ-13 אלף בני אדם, ואחריה ערב הסעודית (קרוב ל-7.5 אלף), נסיכויות המפרץ (קרוב ל-6.5 אלף), ארצות הברית (קרוב ל-6 אלף), מצרים (קרוב ל-4.5 אלף), (ישראל (קרוב ל-3 אלף) וסוריה (כ-900). ממדינת אחרות היגרו מאת בודדות. המהגרים אל פלסטין הם בעיקר תושבים חוזרים. כ-90 אחוזים מהשבים מירדן, ארה"ב, ישראל וכוויית התיישבו בגדה, בעיקר במחוזות רמאללה ואל-בירה ושכם, בעוד שהשבים ממצרים, לוב וסוריה התיישבו בעיקר ברצועה. הנטייה הברורה שעולה מממצאי הסקר היא התיישבות בערים הגדולות. האזורים שבהם מתבצע המחקר עם קהילות הרועים קלטו מספר קטן של מהגרים, כ-400, כולם במחוז יריחו ואל-ע'וואר, יש להניח שהם התיישבו בערים אל-עוג'ה ויריחו. במשך יותר משלוש שנים של מחקר שדה לא הייתי עדה לשום מקרה של הגירה אל קהילות הרועים – רק מהן החוצה. הרועים עצמם, כמו גם האקטיביסטים המלווים אותם, מעידים על עזיבה מאסיבית בשני העשורים האחרונים, לרוב בעקבות לחצים והפעלת אלימות מצד מתנחלים במאחזים סמוכים.

נתוני PCBS מצביעים גם על כך שההגירה הפנימית משמעותית הרבה יותר מאשר ההגירה אל הרש"פ. כחצי מיליון אנשים העתיקו את מושבם במהלך העשור שהסתיים ב-2017, הם מתחלקים באופן כמעט שווה בין הגדה ובין הרצועה. כמעט כל מקרי הגירת הפנים אירעו בתוך הגדה או בתוך הרצועה ולא ביניהן. במרחב הגדה המערבית, רוב ההגירה מתקיימת במסדרון המערבי ולא במסדרון המזרחי המורכב ממחוזות יריחו ואל-ע'וואר וטובאס והעמקים הצפוניים, אולם הסיבה העיקרית לכך אינה בהכרח האטרקטיביות של היעד, אלא העובדה שהמרכזים העירוניים הגדולים ממוקמים במסדרון המערבי. השוואה בין העשורים מראה מגמת עלייה ברורה הן במספר מהגרי הפנים והן בשיעורם באוכלוסייה. הנתונים על שיעור הגברים/נשים באוכלוסיית מהגרי הפנים מלמדים על רוב גדול של מהגרות על פני מהגרים. ההסבר הפשוט

⁴² כרם נבות (2022). [משכוכית רעיה, פריעה וביזה על ידי ישראלים בגדה המערבית](#). נדלה ב-19.4.23.

⁴³ ר' על כך עוד בדוח מאת עומר צנעני, (2022) [מאזור מריבה למרחב שלוח זוחל](#) רח' תובל 11, רמת גן 5252226 / www.mitvim.org.il / info@mitvim.org.il

לכך הוא שמדובר במעבר לרגל נישואים. החברה הפלסטינית מסורתית ומקובל שהאישה עוברת אל בית הגבר שלו נישאה. אכן, במרחב הגדה נישואים הם סיבת הגירת הפנים המרכזית מבין החמש שצוינו (לצד מקצוע, התלוות לבני משפחה, נהלים ישראליים וסיבות אחרות). אולם, כשמתבוננים בנפרד על סיבות ההגירה של גברים ושל נשים, ניתן לראות שנישואין הם סיבת הגירה מרכזית רק עבור נשים. עבור גברים מדובר בעבודה או בהתלוות לבני משפחה. המחוזות שבהם מתמקד מחקר זה הם דווקא בין אלה שקיים בהם איזון יחסי בין מספרי המהגרים והמהגרות. בשקלול של הגירת פנים יוצאת והגירת פנים נכנסת, מחוז יריחו ואל-אע'וואר איבד 563 בני אדם ומחוז וטובאס והעמקים הצפוניים קלטו 715.

אטלס ההגירה של PCBS אינו כולל, אולי מסיבות אידאולוגיות, נתונים על הגירה מרצועת הזה והגדה החוצה, מלבד נתונים על עזיבה זמנית של סטודנטיות וסטודנטים ללימודים בחו"ל. על פי נתוני הבנק העולמי, ב-2021 איבדה הרש"פ 12,369 אנשים כתוצאה מהגירה לאחר קיזוז ההגירה הנכנסת מההגירה היוצאת. המספר המקביל בישראל לשנה זו הינו – 16,856.⁴⁴

מוקדם יותר ציינתי את הביקורת על ביטחון תופעת הגירת האקלים. ביקורת זאת קוראת למבט רחב יותר על שינויים בתנועת בני אדם, ומזהירה מפני ההתייחסות הצרה אל בני אדם שעזבו את ארצם ומגיעים אל גבולות מדיניים כאל בעיה ביטחונית שעמה נאלצת להתמודד מדינת היעד.⁴⁵ מבלי לחלוק על ביקורת זאת, אבקש להרחיב את המבט גם על שאלת הביטחון: גוברת היום ההכרה בכך שביטחון אינו מורכב רק מהבטחת קיומה של מדינת לאום מפני סכנה פיזית קיומית מצד צבא מדינת אויב. ביטחון הוא מושג רחב הכולל נושאים כמו כלכלה, זכויות אדם, סחר בינלאומי בסמים ובבני אדם, מגיפות וסוגיות סביבתיות כמו מדבור, התחממות גלובלית, מחסור במים, ביטחון מזון ועוד. שנית, בניגוד לתפיסה הריאליסטית של יחסים בינלאומיים, היום "ביטחון" אינו מתייחס לביטחון לאומי פיזי בלבד, אלא לביטחון במובן רחב הרבה יותר. הסוציולוג הבריטי אנטוני גידנס הגדיר זאת במושג "ביטחון אונטולוגי" – תחושת ביטחון שמקורה בצורך של אזרחי מדינה לשמר את זהותם הקולקטיבית. מצב זה מתערער כאשר שחקנים בזירה הבינלאומית מאבדים את תחושת הביטחון שלהם בזהותם, בעתידם ובהקשר שבו הם פועלים.⁴⁶ החלק הבא של מסמך זה מדגים כיצד הגירה בקנה מידה קטן היא גם תוצאה וגם סיבה של ערעור ביטחון קיומי שמקורו הוא שילוב של מתיחות פוליטית ושינויים סביבתיים.

היבט נוסף שראוי לתת עליו את הדעת הוא המשמעויות התרבותיות של העיור בפלסטין. תרבות היא דינאמית ומשתנה בקרב הפלסטינים, כמו בקרב כל חברה אחרת. אולם על אף תהליכי העיור והשינוי באורחות החיים, אורח החיים הכפרי, חקלאות, רעייה וקרבה לאדמה עודם מרכיב מרכזי בזהות הפלסטינית, בעוד שעירוניות נתפסת כלא טבעית וכמאופיינת בזמניות; החיים הכפריים מסמלים את תקופת הקדם-נְכֶבֶה אפילו עבור בני ובנות הדור הצעיר שאינם עוסקים בחקלאות. יתרה מזאת, התפתחותה של רמאללה, ובנייתה של עיר הלוויין שלה רוואבי, נתפסות כנחלתם של בני המעמד הבורגני ולא כחלק מההוויה של הרוב המוחלט.⁴⁷

צומוד (עמידה איתנה) صمود הוא צורת התנגדות פסיבית (למראית עין ובניגוד לאל-מוקוואמה المقاومة) (ההתנגדות האקטיבית הכוללת אמצעים אלימים), שמהותה המשך בשגרת החיים ושמירה על מרכיבי הזהות האישיים והקולקטיביים על אף השיבושים והנוכחות הישראלית ברוב מרכיבי היום-יום.⁴⁸ אכן,

⁴⁴ <https://data.worldbank.org/indicator/SM.POP.NETM?locations=PS>

⁴⁵ (Boas et al., 2019)

⁴⁶ פרי י. (2019). הגיעה העת לפרדיגמה ביטחונית חדשה. *מזכר* 189, המכון למחקרי ביטחון לאומי, 145-154.

⁴⁷ Roy, A. (2016). Reimagining resilience: Urbanization and identity in Ramallah and Rawabi. *City*, 20(3), 368-388.

⁴⁸ Rijke, A., & Van Teeffelen, T. (2014). To exist is to resist: Sumud, heroism, and the everyday. *Jerusalem Quarterly*, (59), 86.; (Roy, 2016).

Marie, M., Hannigan, B., & Jones, A. (2018). Social ecology of resilience and Sumud of Palestinians. *Health*, 22(1), 20-35.

הכאפייה (חֲטָה) הפלסטינית מורכבת משלושה אלמנטים: רשת דייגים המסמלת את הקשר לים התיכון, ענפי זית שהם סמל לעמידות (יש הרואים בחלק זה של הכפייה איור של שיבולים) ופסים רחבים המסמלים כבישים ודרכי מסחר. הצומוד רלוונטי לתחושת המקום ולהגירה כפויה בתוך פלסטין ולא רק מחוצה לה.

5. רעייה ומיקרו הגירה בשטחי C

דרך התבוננות בתנועה במרחב, ולחלופין בתקיעות של רועי צאן, ניתן ללמוד שלא רק הגירה ונדידה אלא גם היעדרן הן אינדיקציות לשיבושים אקלימיים-פוליטיים שניתן להקל עליהם באמצעות כלים מדיניים וניהוליים. חלק זה במסמך יתאר את חשיבותה של תנועה במרחב לקיומם של עדרים מצד אחד ואת תרומתה של רעייה לסביבה הביו-פיזית והחברתית. כדי להבין את משמעותה של התנועה במרחב ואת הנגישות הגמישה למשאבים, חלק זה יפתח ברקע על אורח חיים פסטורלי, אקלים ונדידה.

אורח חיים פסטורלי, אקלים ונדידה

אורח חיים פסטורלי, כלומר כזה שהוצאת בעלי חיים למרעה היא חלק מרכזי בו, עשוי להתאפיין בנוודות – נדידה של בני אדם וחיות העדר שלהם לאורך השנה בהתאם לזמינות המזון במרעה; נוודות-למחצה – נדידה עונתית של הרועים עם העדרים, או כחלק מפעילות חקלאית מיושבת (sedentary), כלומר אגרו-פסטורליות, שהיא שילוב של רעיית עדרים עם חקלאות צמחים, בדרך כלל גידולי בעל. הספרות מציגה ספקטרום רחב של ניידות/נייחות, אך בעיקר מצביעה על כך שעם תחילת המאה ה-21, הגבולות בין ההגדרות הללו היטשטשו ככל שהתברר שכבר אין כמעט קהילות המתבססות על כלכלת רעייה בלבד. יתרה מזאת, חברי קהילות אלה עשויים להתפרנס מתחומים שנמצאים מחוץ לספקטרום הנדידה והרעייה כמו עבודות בשכר, שימור טבע, תיירות ולאחרונה גם תיירות אקולוגית.⁴⁹

על כל פנים, הפסטורליות שעודנה מתקיימת היא פעילות ומשלח יד שלהן משמעויות מרחביות עמוקות.⁵⁰ פיליפ קארל זלצמן, מחוקרי הפֶּסְטוֹרָלִיזְט הַבּוֹלְטִים בתקופתנו הגדיר כלכלה פסטורלית כ"גידול מְקֵנָה במרעה 'טבעי' שלא שופר על ידי התערבות האדם. על כן, תנועת בעלי החיים במרחב הפתוח מנוגדת לאספקת מזון מעובד, שבמקרים רבים נקשרת להחזקת חיות במכלאות, רפתות ודירים".⁵¹ המרעה הוא אכן "טבעי" במירכאות, מאחר שגם אם לא מגודל עליו מספוא והחיות ניזונות מהצמחייה הקיימת, הרי שהוא מושפע מהתערבויות אנושיות, כמו כריתת יערות ועיבוד האדמה לטובת חקלאות צמחים. המרעה משתנה גם כתוצאה מפעילותן של החיות עצמן: העדפותיהן התזונתיות, הפרשותיהן, רמיסת הצומח תוך תנועה ועוד. הרועים מצדם מעבירים את החיות ממקום למקום בהתאם להלימה שבין צרכי העדר ובין צרכי השטח בזמן נתון.⁵² התנהלות כזאת התקיימה בתחום הרעייה בבקעת הירדן ובמקומות אחרים בעולם בעבר, ומתקיימת, בקושי, גם היום, בתוך מרחב הולך ומצטמצם. אחד המושגים המרכזיים בנוגע לאורח החיים הפסטורלי ולנדידה הוא Transhumance - נדידה עונתית של עדרים ורועים אל אזורים גבוהים וקרירים יותר בקיץ וירידה אל העמקים המוגנים מהרוחות בחורף. זוהי פרקטיקה המתקיימת בעיקר באזורים הרריים, ומבוצעת גם על ידי אגרו-פסטורלים שמזיזים את עדריהם בהתאם למחזורי עיבוד השדות. זהו מושג שבאופן טבעי זוכה לתשומת לב בהקשר של שינוי האקלים.

Busse, J. (2022). Everyday life in the face of conflict: Sumud as a spatial quotidian practice in Palestine. *Journal of International Relations and Development*, 25(3), 583-607.

⁴⁹ Chatty, D. (Ed.). (2018). *Nomadic societies in the Middle East and North Africa: entering the 21st century*. Brill.

⁵⁰ Lewis, I. M. (1999). *A Pastoral Democracy: a study of pastoralism and politics among the northern Somali of the Horn of Africa*. James Currey Publishers.

⁵¹ Salzman, P. C. (2018). *Pastoralists: equality, hierarchy, and the state*. Westview Press. (p. 1)

⁵² Ibid.

לממשקי רעייה ישנם יתרונות בכוח ובפועל הן מנקודת מבט חברתית והן מנקודת מבט אקולוגית. קיימות הוכחות חזקות לכך שכלכלת מקנה ורעייה היא בת-קיימא ועשויה למלא תפקיד מרכזי בהשגת יעדי הפיתוח הבר-קיימא שהוגדרו על ידי האו"ם (SDGs), זאת על אף שאורח חיים זה עומד בפני אתגרים חברתיים וסביבתיים משמעותיים. לכלכלת רעייה יש יתרונות בהיבט של בריאות בעלי חיים, שהיא חלק מתפיסת "בריאות אחת" הכוללת בעלי חיים, אדם וסביבה, שימור מגוון ביולוגי, ייצור מקורות הכנסה מגוונים, וניהול משאבי טבע.⁵³

טרנסיומנס, שבאירופה למשל עדיין מתקיים בקנה מידה משמעותי, משרת לא רק את הרועים, אלא גם מפיק טובין ציבוריים ושירותים שונים. אולם, הפרקטיקה הזו ניצבת בפני אתגרים מבניים הקשורים בחיים באזורים מרוחקים, לחצים כלכליים, היעדר שירותים, מוניטין נמוך ואוכלוסייה מזדקנת. צמצומן של מערכות טרנסיומנטיות מוביל לאובדן אקולוגי, כלכלי וסוציו-תרבותי, כולל צמצום במגוון הביולוגי, אובדן מורשת ואובדן של מוסדות חברתיים המתקיימים סביב רכוש משותף. שימור טרנסיומנס, הן למען קהילות רועים והן למען הציבור, צריך לכלול העלאת המודעות לשירותים לטובת הכלל שמספק טרנסיומנס, התייחסות לסוגיות פסטורליות במדיניות החקלאית הלאומית והעלאת ההשקעה באדמות שבהן ערכי טבע חשובים, מה שכולל במקרים רבים רעייה אקסטנסיבית.⁵⁴

מהנאמר לעיל עולה שגמישות היא תנאי חיוני להחזקת עדר בר-קיימא, ואכן עבודות אתנוגרפיות רבות מלמדות על חשיבותה של גמישות בניהול עדרים. הגמישות עשויה להתבטא בגודל העדר, בתמהיל בעלי החיים בין זכרים ונקבות, צעירים ובוגרים, כבשים ועזים וכדומה, ובעיקר בדפוס התנועה במרחב ובמסלולי הנדידה.⁵⁵ הגמישות באה לידי ביטוי גם בכלכלה שמעבר לניהול העדר ובקשרים של הקבוצות הנוודיות עם האוכלוסיות המיושבות ועם גורמים שלטוניים באזורן.⁵⁶

כדי שחברות רועים יוכלו להמשיך להתקיים, קיימות כלכלית בתוך היחידה המשפחתית אינה מספיקה - צריך להישמר איזון בין גודל השטח, כמות בעלי החיים ומספר האנשים הרועים ונוודים בשטח נתון, כדי למנוע מצב של רעיית-יתר.⁵⁷ לדוגמה, בין הרועים באזור הבקע הסורי-אפריקאי במזרח אפריקה ובקרן אפריקה (שלא הייתה להם בעבר שום צורת התארגנות פוליטית מרכזית), ובין השלטון התקיים איזון שאפשר את המשך קיום אורח החיים הנוודי. חופש התנועה על פני מרחבים גדולים מאוד בחלק זה של אפריקה, שממנו נהנו השבטים, אפשר להם לקיים את אורח החיים המסורתי שלהם. אולם, השלטון הקולוניאליסטי באזור ביטל את חופש התנועה. בהמשך, כשהמדינות במזרח אפריקה קיבלו את עצמאותן, הקמת גבולות מדיניים, הכרזה על שמורות טבע ומיזמים נוספים צמצמו עוד יותר את מרחב המחיה של הרועים והביאו להתלקחות סכסוכים בין קבוצות שונות. סכסוכים אלה, יחד עם שינויים אקלימיים שגורמים לעלייה בשכיחותם של בצורת, שיטפונות וכפועל יוצא מביאים גם למחסור במזון, הובילו את כלכלת הרעייה למגמת הצטמצמות, הניכרת באזור הנידון באפריקה אך גם בחלקים אחרים של העולם.⁵⁸ במקרים רבים

⁵³ Zinsstag, J., Bonfoh, B., Zinsstag, G., Crump, L., Alfaroukh, I. O., Abakar, M. F., ... & Schelling, E. (2016).

A vision for the future of pastoralism. *Rev Sci Tech*, 35(2), 693-699.

⁵⁴ Liechti, K., & Biber, J. P. (2016). Pastoralism in Europe: characteristics and challenges of highland-lowland transhumance. *Rev. Sci. Tech. OIE*, 35, 561-575.

⁵⁵ Mattalia, G., Volpato, G., Corvo, P., & Pieroni, A. (2018). Interstitial but resilient: nomadic shepherds in Piedmont (Northwest Italy) Amidst spatial and social marginalization. *Human Ecology*, 46(5), 747-757.

⁵⁶ Toth, A. B (2006) The last Battles of Bedouin and the rise of modern states in the Northern Arabia 1850-1950. In Catty, D. (Ed.) *Nomadic societies in the Middle East and North Africa: entering the 21st century*. Brill

⁵⁷ Markakis, J. (2004). Pastoralism on the Margin (pp. 2-37). London: Minority Rights Group International.

⁵⁸ (Ibid)

Galvin, K. A. (2009). Transitions: pastoralists living with change. *Annual review of anthropology*, 38, 185-198.

הרעיה ננטשת כחלק מתהליך העיור, או שהרועים הנוודים או הנוודים-למחצה עוברים לכלכלה אגרו-פסטורלית. כך, הגידולים החקלאיים שהפכו לחלק מכלכלתם, מסייעים להם לא להשליך את ייבם על מקור מחיה אחד, אולם שינוי האקלים מאיים גם על מקורות מחיה אלה. הדינמיקות הללו מראות מגמה של היעלמות הדרגתית של כלכלת המרעה, ואת מה שניתן לפרש כהסתגלות המתבטאת בעיסוק במשלחי יד נוספים במשולב עם הרעיה.⁵⁹

אמנם יכולתם של הרועים לצלוח תקופות של שינוי תלויה בגמישותם וביכולות האדפטיביות שלהם, אולם גם אלה מצטמצמות לנוכח השינויים והמרחב ההולך וקטן. במשך שנים הסתגלו רועים לתהליכים אקלימיים, חברתיים, פוליטיים וסביבתיים. הם הסתגלו לשינויים באמצעות נדידה, שיתופי פעולה עם קבוצות אתניות אחרות או על ידי עיסוק משלים בחקלאות ובפעילויות כלכליות אחרות, והם עדיין מסתגלים. הפרעות או משברים אינם בהכרח רעים למערכת חברתית, אבל היכולת להסתגל לשינוי היא שתקבע האם המערכת תעמוד בו.⁶⁰ אחד האתגרים שעמם מתמודדים הרועים הפלסטינים בבקעת הירדן הוא צמצום הגמישות הנגרם על ידי הקטנת שטחי המרעה, פיצולם והגבלות התנועה השונות.

רבים מהמחקרים מהשנים האחרונות שעוסקים בתחום המרעה דנים במאמצי אוכלוסיות רועים לשרוד ובאופן ספציפי במאבקהם מול המדינה. רבים ממחקרים אלה מלמדים בעצם, גם אם בעקיפין, שקהילות רועים ממוקמות בשולי המדינה באופן כמעט בלתי נמנע, הן בהיבט הפוליטי והן בהיבט המרחבי.

כפי שצוין קודם, בין השלטון המדיני ובין אורח החיים הנוודי קיים מתח – בעוד שהמדינה מגדירה את עצמה באמצעות גבולות, קבוצות נוודיות קובעות את מיקומן, במצב אידיאלי, בהתאם לצורכי העדרים ולא לפי גבולות מלאכותיים.⁶¹ לדוגמה, השתלטות מדינת ישראל על שטחים הובילה לא רק להדרה ולפגיעה כלכלית בחברה הבדואית בנגב, אלא גם לשינוי עמוק בריבוד החברתי, במבנים משפחתיים, בכוחם המוגבר של ראשי השבטים כלפי אנשיהם בשל הברית שלהם עם מוסדות המדינה, בדפוסי הנדידה, ולהכפפת הצעירים למאבקים פוליטיים על האדמה. קיים קונפליקט יסודי בין המדינה ובין רועים-נוודים, כאשר שני גורמים אחראים לירידת כוחם של אלה האחרונים: שלטון מרכזי חיצוני וגידול האוכלוסייה הכללית, הכרוכים זה בזה;⁶² וכל זאת – במקרה של מדינת ישראל – מעבר למתיחות הלאומית והאתנית שבין השלטון היהודי ובין הבדואים-הפלסטינים המוסלמים.⁶³

ככלל, כדי להמשיך להתקיים, אוכלוסיות פסטורליות זקוקות לתמיכה על ידי מסגרות מוסדית וחוקיות, לייצוג במוסדות השלטון ולהעצמה. כדי לקיים מערכות ייצור פסטורליות פונקציונליות נדרש ביזור של ניהול משאבי הטבע, שירותים חברתיים מותאמים באופן מקומי וגמישות רבה כדי לתחזק את המוביליות. יש לעודד אנשים צעירים להשתתף ברעיה באמצעות שיפור המערכות החוקיות הקובעות את שימושי הקרקע. ניתן לשפר אף יותר את ממשקי הרעיה באמצעים אגרונומיים, וטרינריים ושיווקיים.⁶⁴

כפי שצוין לעיל, אחד מנתיבי הגמישות וההסתגלות שקהילות רועים בעולם פונות אליו הוא פרנסה אגרו-פסטורלית, כלומר שילוב של רעיה וחקלאות צמחים. גם בבקעת הירדן חלק גדול מהמשפחות מגדלות דגנים וקטניות המשמשים בחלקם להאכלת העדרים ובחלקם להזנת בני האדם. אך שינוי האקלים על רכיביו הביו-פיזיים והפוליטיים מאיים גם על מקור מחיה זה. מעבר לירידה בכמות המשקעים ולעליית הטמפרטורה

⁵⁹ (Ibid, Galvin, 2009)

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ (Mattalia et. Al., 2018); (Salzman, 2018)
⁶² (מרקס, 1973); (Chatty, 2018)

⁶³ Marx, E. (1967). *Bedouin of the Negev*. Manchester University Press.

Parizot, C. (2001). Gaza, Beersheba, Dhahriyya: another approach to the Negev Bedouins in the Israeli-Palestinian space. *Bulletin du Centre de recherche français à Jérusalem*, (9), 98-110.

McKee, E. (2016). *Dwelling in Conflict: Negev Landscapes and the Boundaries of Belonging*. Stanford University Press.

⁶⁴ (Zinsstag et. Al., 2016)

הממוצעת, קיים שינוי בתזמוני הגשמים ונדידה שלהם מהחורף והאביב לכיוון הסתיו.⁶⁵ אם קיימת אפשרות תיאורטית לפצות על הירידה הכללית במשקעים, ולו חלקית, באמצעות השקיה, הרי שהיא אינה תקפה עבור קהילות רבות שאינן מחוברות לרשת המים, ותהיה מאתגרת ממילא לנוכח התחזיות על החרפה של מחסור במי השקיה.

רועי הצאן הפלסטינים בשטחי C עונים להגדרות הפגיעות הכפולה, וכן ניתן להגדירם כקבוצת שוליים תלוית-משאבים (marginalized resource-dependent group - MRDG). במקרה זה מדובר באוכלוסייה מוחלשת המתאפיינת בשוליות מורכבת: ככפופים תחת השליטה הישראלית בשטחי C וכנתני הרש"פ, שלטענת הרועים (אותה שמעתי שוב ושוב מאנשים שונים בקהילות שונות בבקעת הירדן) אינה מספקת להם שום תמיכה משום סוג. כחלק ממצב זה, משפחות הרועים מנותקות מתשתיות מים, חשמל, ביוב ותקשורת; רבות מהן חיות הרחק מדרכי גישה נוחות לרכב; מיקומן הגאוגרפי הופך אותן חשופות לחום כבד מאוד וקרניה חזקה במשך מחצית מחודשי השנה, ולקור עז בחורף; מניעת בניית בתי קבע על ידי השלטונות הישראליים מגבירה את החשיפה לגורמים הפיזיים. הרועים מתקשים להתמודד עם מחירי המספוא, שעלו מאוד מאז שהחלה המלחמה באוקראינה, וכן עם מחירי המים הגבוהים הנגזרים מהאילוץ להובילם במכליות אל המאהלים. ניכר אפוא שהקושי שעמו מתמודדים הרועים אינו אקלימי בלבד. לטענתי הוא גם אינו תולדה של השילוב בין שינוי אקלים ובין עוני בלבד. אל שני גורמים אלה מצטרפים מכשולים מבניים פוליטיים, שאינם גזירת גורל וניתן לשנותם על ידי שיתוף פעולה ישראלי-פלסטיני.

הגירה ותנועה בקהילות הרועים בבקעת הירדן

סקרי אוכלוסין אינם סיסמוגרף רגיש דיו לקליטת התנודות בקהילות הרועים הקטנות. נייר עמדה זה נשען לצד הספרות המחקרית על עבודת שדה אתנוגרפית שבכוחה לדלות את הפרטים הקטנים אך המשמעותיים המשלימים את תמונת ההגירה, ומוסיפים לה את הגוונים הייחודיים של קהילות הרועים.

בילאל, הרועה שצוטט בתחילת מסמך זה, סיפר לי מה שסיפרו לי רועים ורועות אחרים באזור: הוא כבר אינו מצליח לבסס את הזנת העדר על המרעה. המאחזים היהודיים שהוקמו באזור וההגבלות שהצבא מטיל על הרעייה באופן שרירותי צמצמו מאוד את שטחי המרעה. לעתים, שהולכות ונהיות תכופות יתר, הוא וחבריו נאלצים לרעות בקרבת הבית, מה שגורם לרעיית יתר, כך שמחזורי הצמיחה מתקשים להתחדש. סקר משותף של רועים ופעילים בצפון בקעת הירדן, שהוכן עבור העמותה לצדק סביבתי ב-2020, מלמד שעד 2016, לפני הקמת שני המאחזים הראשונים באזור, הרועים נהגו להוליך את עדריהם מזרחה עד כביש 90. לאחר הקמת המאחזים והשתלטותם על שטחי מרעה, הרועים איבדו כ-70 אחוזים משטחי המרעה שלהם. הצבא החל לאכוף את איסור הכניסה לשטחי אש ולשמורת טבע, שהייתה מותרת עד אז, רק עם הקמת המאחזים. ב-2020 החלו המתנחלים בפרויקט גידור נרחב בין ההתנחלות משכיות ובין בסיס אום-זוקא ובין אום-זוקא לבין התנחלות חמדת. הגדר חוצה את השטח לאורכו, ומונעת תנועה ממערב למזרח. נכון להיום בניית הגדר בין אום-זוקא ובין חמדת נעצרה לאחר שקבוצת אקטיביסטים פירקה אותה, אך החל במקומה פרויקט גידור של שמורת אום-זוקא ושל ההתנחלות משכיות. הגידור והקו הדמיוני המחבר את המאחזים וההתנחלויות מותירים לרועים 5-10 אחוזים בלבד משטחי הרעייה המקוריים שלהם. חשוב לציין שגדרות מסוג זה, המבטרות שטחים פתוחים, פוגעות באופן חמור בתנועת יונקי בר גדולים כמו צבאים, תנים, שועלים וכדומה, שממילא נפגעים מהשינויים הסביבתיים המהירים באזור. נזק אקולוגי זה מצטרף לנזקי רעיית היתר.

בעוד שבצפון הבקעה שטחי המרעה מצטמצמים באמצעות קיטוע, הרי שבדרום הבקעה מתרחשת דחיקה מעגלית מהמרכז לשוליים: בעל מאחז הממוקם בלב שטחי מרעה בצפון ים המלח דוחק את רועי האזור הרחק מהמאחז אל השוליים הצחיחים של האזור, בעוד שרדיוס השטח שבשליטתו, אליו זורמים מרבית מי הנגר ולכן העשב בו רב יותר, הולך וגדל. כך, מאחז של משפחה יהודית אחת, פוגע בפרנסתן של משפחות

⁶⁵ (Evans, 2009)

פלסטיניות רבות וכבר נראית באזור מגמה של צמצום עדרים. כמו בצפון, פעולות הדחיקה נעשות באמצעות הצבא ובני נוער המתגוררים במאחז.

אברהים ובני משפחתו מקהילת פרפור בצפון בקעת הירדן נהגו לבצע נדידה עונתית בקיץ ולרעות את עדריהם בחלקות חקלאיות קצרות של חבריהם ולהשקות את הצאן במעיין עין סכות הסמוך. בתקופת הקורונה המעיין גודר ואברהים אינו יכול ליהנות מהאתר הקטן שאפשר לו לחסוך בהוצאות השקיית הצאן וכן לרחוץ במים עם בני משפחתו ולהתקרר מעט מהחום הכבד של הבקעה בקיץ.

רועי הבקר הפלסטינים המעטים של האזור נהגו להשקות את הפרות שלהם במעיין הנמצא במרחק הליכה קצרה מהמאהלים שלהם. בתקופת הקורונה, מתנחלים מהאזור בנו בריכת בטון סביב המעיין, הקיפו אותה בגדר המונעת גישה של בקר, הציבו מתקנים שונים ומצלמת עיקוב והפכו את הנקודה לאתר נופש. במקרים רבים רועים פלסטינים שהתקרבו למקום הורחקו באלימות. כך עוד מקור מים אבד להם.

גם כאשר חיילים או מתנחלים אלימים אינם מופיעים בשטח, מרחבי המרעה בבקעת הירדן הצמצמו דרמטית בעיקר בשל שרשרת המאחזים וההתנחלויות שחוסמת את תנועת הצאן והרועים מכביש אלון מזרחה לכביש 90, ומכביש אלון מערבה אל עבר רכס טמון. מאחר שקהילות הרועים אינן מחוברות לרשת המים, הן תלויות במים שמובאים לקהילות במכליות. הובלת המים מייקרת מאוד את המחיר לקוב ומצמצמת את רווחיות העדר. הוצאה זאת יכולה הייתה להצטמצם הודות לבורות מים שיש בשטחי המרעה או סמוך לבתי הרועים, אך במקרים רבים הצבא מונע גישה אליהם או אינו מאפשר את תחזוקתם בעונת הסתיו טרם הגשמים. ניסיונות חיבור הקהילות לרשת המים טורפדו באמצעות חיתוך הצינורות על ידי מתנחלים וחיילים.

במהלכן של כ-3.5 שנים של מחקר שדה בקהילות הרועים בבקעת הירדן הייתי עדה ממקור ראשון או שמעתי עדויות מקור ראשון לכמה סוגים של הגירה, שאינם באים לידי ביטוי בסקרי הרש"פ:

הגירה היסטורית חוצת קו-ירוק: חלק ממשפחות הרועים במחוז יריחו ואל-אע'וואר, ובאזור טובאס נאלצו להגר לאזור מהנגב ומאזור עין גדי לאחר מלחמת 1967. גם בעין אל ווארד שבצפון בקעת הירדן יש תושבים שעדיין רואים באזור יתיר את ביתם. הגירה זאת היא נחלת העבר וכבר אינה מתקיימת.

הגירה בתוך הגדה בין אזורי מרעה: מעדויותיהם של רועים בראיונות שקוימו החל מ-2019 עולה כי מתקיימת נדידה בין אזורי מרעה. בעבר הגירה מסוג זה התקיימה לשם חיפוש אתרי רעייה טובים יותר. במקרים מסוימים מדובר בקילומטרים בודדים. היום הסיבות להגירה מתרחשות בשל שילוב בין תנאי שטח ובין לחצים ופגיעה ברכוש כפי שמדגים סיפורה של קהילת זיתון.⁶⁶ במלחמת 1948 פונו משפחות בדואיות מאזור הנגב לגדה. בתקופת השלטון הירדני הן התיישבו מדרום-מזרח לחברון, שם חיו עד 1970, אז הוכרז חלק מהאזור שטח צבאי סגור. ב-1971 התיישבה הקהילה בסמוך למעיין מצפון-מזרח לנפת רמאללה, ושנה לאחר מכן היגרה דרומה משם בשל פוריות האדמה במקום. ב-1977 האזור הוכרז שטח צבאי סגור, והקהילה נעקרה שוב. ב-1986 נעקרו שוב מאותן סיבות. ב-1987 שבה הקהילה לאזור המעיין, שבו שטחי מרעה ומקורות מים, אולם בשנת 2000, לנוכח מחסור במקום למגורים, כמה מהמשפחות עברו למקום המזוהה עם שם הקהילה. הבחירה להתיישב בזיתון בסוף שנות ה-90 נבעה בעיקר מהימצאותם של שטחי מרעה. אולם, נוכחות הרועים הפלסטינים בשטח המרעה הצטמצמה בעקבות הקמת מאחזים באזור סביב 2020. עוד סיבה להגעת משפחות הרועים לזיתון היא הטופוגרפיה, המתאימה לנדידה עונתית: מתחם החורף מספק הגנה מנזקי גשמים והצפות, ומתחם הקיץ נגיש יותר לטרקטורים המובילים מים לקהילה שאינה מחוברת לרשת. גורם שלישי למעבר לאזור הוא הימצאותן של מערות שיכולות להכיל את העדרים בימי הקיץ החמים מאחר שהרועים מנועים מהקמת סככות. מרבית אזורי המערות האלה אינם נגישים כיום לרועים בשל סמיכותם למאחזי המתנחלים.⁶⁷ ב-2022 כמה משפחות מהקהילה שלא עמדו יותר בהתנכלויות מצד המאחז הסמוך עקרו לשטחי B. נאד'ר, רועה מצפון בקעת הירדן, סיפר אף הוא על נדידה של משפחתו: ב-

⁶⁶ בני קהילה זאת רואינו על ידי ד"ר מירי לביא-נאמן ממכון הערבה
⁶⁷ (לביא-נאמן ושלוח, 2022)

1948 מיתיר לאזור חברון בעקבות המלחמה, ב-1982 מחברון לאזור חמרה בעקבות מחסור בשטחי מרעה, ובתחילת שנות ה-2000, בשל הגבלות מצד הצבא, לנקדה חדשה בסמוך לכביש אלון.

עזיבת קהילות הרועים לטובת מגורים בעיירות. משמעותה של הגירה זאת היא נטישה של כלכלת הרעייה ומעבר לחקלאות צמחים, עבודה כשכירים בשטחי הרשות או כפועלים בישראל. אחד הגורמים לסוג ההגירה הזה הוא שבני הדור הצעיר, בעיקר המשכילים שבהם, כבר אינם מעוניינים לעסוק ברעייה, עבודה תובענית פיזית, שהופכת לפחות ופחות רווחית, ושעתידה אינו ברור (במקרה הטוב. בראיונות היו מי שאמרו כי כל שטחי המרעה שלהם יהפכו לשטח בנוי או יהפכו להתנחלויות, והם יגורשו משם. היו מי שאמרו שיוכלו להמשיך לרעות רק אם המתנחלים יעזבו. אחרים ציינו שאינם יודעים).

שיבוש בדפוסי ההגירה העונתית. קהילת רועים בדואים מהאזור שמצפון ליריחו נהגה לבצע טרנסיומנס קלאסי כל שנה בסביבות אפריל ולעלות עם עדרי הצאן אל אזור טייבה, שמצוי בקו אווירי קרוב, אך גבוה יותר, שבו מורגשים הבדלים משמעותיים במידת החום ובכמות העשב מאחר שגם המשקעים שם מרובים יותר. את גז הצאן העונתי נהגו המשפחות לעשות במחנה הקיץ. כעת, בשל אלימות מתנחלים ופלישתם לאזור, הטרנסיומנס מבוצע בהיקף קטן ומשובש ובכל שנה נמצא בסימן שאלה. גם קהילות סבלה מצפון בקעת הירדן נהגה לבצע טרנסיומנס לאזור טובאס הקריר יותר. לאחר מקרים חוזרים של ביזה וונדליזם במאהל שלהם, רועי סבלה ויתרו על הטרנסיומנס ורועים את עדריהם בקיץ בשדות סמוכים למאהל, שבו נשארים כמה מאנשיהם כדי לשמור, וכבר היו עדים לפלישות מתנחלים למתחם.

ניתן לראות שפרקטיקות אדפטיביות של נדידה ושימוש במשאבים שיכלו לסייע לרועים בהתמודדות עם תנאי ספר המדבר ושינויי האקלים "מתבזבזות" על אדפטציה לאתגרים פוליטיים שאינם גזירת גורל. כשאדפטציות אלה כבר אינן מספיקות, משפחות רועים רבות נוטשות את הרעייה והעדרים ונודדות למרכזים העירוניים בגדה.

6. דיון

מסמך זה נפתח בסקירה של השפעת שינוי האקלים על אזורנו ועל ההיבטים החברתיים של התהליך, כולל תנועת בני אדם במרחב, בעיקר זאת המוגדרת כהגירת אקלים. נידונו שתי סוגיות הקשורות בהגירת אקלים: ראשית, "הגדרת עבודה" של התופעה שלוקחת בחשבון את סדרי הגודל השונים שבהם ההגירה מתקיימת, ואת הקשר של מופעי ההגירה לא רק לאקלים, אלא גם לתנאים מבניים ופוליטיים ולתצורות שונות של אי-צדק חלוקתי. מסיבות אלה אומץ הביטוי "הגירה אקלימית-פוליטית"; שנית, נידונה הנטייה לביטחון ההגירה והמהגרים, והמתח שבין משילות מחד גיסא ובין זכויות אדם ואינטגרציה אזורית מאידך גיסא.

המסמך הציג את הספקטרום הרחב של ההגירה האקלימית-פוליטית – מגלי הגירה חוצי גבולות ויבשות, דרך הגירת פנים ועיר, הן ברש"פ והן בישראל, ועד למופעי מיקרו-הגירה העשויים להתקיים בטווח של מאות מטרים בלבד, ואף לבוא לידי ביטוי בהיעדר תנועה או בשיבושי תנועה במרחב. במקרים רבים ההגירה היא תוצר של אי-צדק אקלימי ואי-צדק חלוקתי - הן של טובין סביבתיים (משאבי טבע) והן של נזקים לסביבה הפוגעים באיכות החיים של אלה הנחשפים אליהם, ובעיקר באוכלוסיות מוחלשות. לפיכך, המהגרים אינם הבעיה, ואילו תופעת ההגירה היא תסמין של החיבור המסוכן בין כשלים מבניים ובין שינויים אקלימיים, שגם הם תוצר של פעילות אנושית. המשברים בסוריה ובסודן וגלי ההגירה שהתעוררו בעקבותיהם מדגימים את הקשר בין אי-צדק בגישה למשאבים ובין אי-שקט פוליטי והגירה פנימית או גלובלית. מקרים אלה, ובמיוחד המשבר שפקד את סוריה, שכנתנו מצפון-מזרח, צריכים לשמש כתמרוך אזהרה מפני ההשלכות של הזנחת חלקים מוחלשים באוכלוסייה. בהקשר זה ראוי להקדיש תשומת לב יתרה לאוכלוסיות שלצורך קיומן תלויות באופן ישיר במשאבים סביבתיים, בדגש על מקורות מים, שטחי מרעה ושטחי חקלאות. מסמך זה התמקד באופן ספציפי בקהילות של רועי צאן פלסטינים בבקעת הירדן.

הגירה, נדידה ועקירה, בין אם כתגובה למשבר ובין אם כחלק מאורח חיים, מאתגרות את דרג מקבלי ההחלטות ומציפות את המתח שבין הצורך בתנועה חופשית ומחויבות להגנה על זכויות אדם, ובין השאיפה לריבונות ודאגה לביטחונה הקיומי האונטולוגי של האומה. הנטייה לביטחון המהגרים וההגירה, הבאה לידי ביטוי בהגבלות תנועה, היא מטרה לביקורת – ראשית מפני שהיא מסיטה את המבט מהגורמים המבניים, ביניהם אי-צדק אקלימי, שממלאים תפקיד מרכזי בהפיכת אזורים מסוימים לבלתי ניתנים למחייה, וכן מאחר שהיא מטשטשת תהליכים א-לינאריים של תנועה במרחב, אינה מתייחסת למוביליות בקני מידה קטנים ומקומיים. זאת בשעה שדווקא שינויים זעירים לכאורה ברמה המקומית, כמו עיור והעמקת הפערים הבאה בעקבותיו מצד אחד, או תקיעות והשלכותיה השליליות על פרנסה ואיכות חיים מצד שני, עלולים להוביל לאי-שקט פוליטי ולתסיסה.

כלכלת מרעה משמשת כמקרה בוחן יעיל להדגמת הנקסוס של אקלים ותנאים מדיניים וחברתיים, ובכלל זה סוגיות של צדק אקלימי, חלוקתי וסביבתי. כאשר אי-צדק והזנחה הם חלק מהתנאים, הנקסוס הזה עלול להתגלם בשיבושים בתנועת בני אדם ובעלי חיים, שפוגעים במימוש הגמישות הרב-ממדית שלה נזקקים רועים לשם תחזוקת עדרים בני-קיימא, וכפועל יוצא נפגעת גם יכולתם האדפטיבית.

התבוננות בהגירה הפוליטית-אקלימית במרחב ישראל-פלסטין מדגימה סדרי גודל שונים של הגירה. נתוני ההגירה של הרש"פ מציגים תנועה אנושית משמעותית ותהליכי עיור מואצים, שלהם השלכת חברתית וסביבתית עמוקות. אולם, הנתונים הסטטיסטיים והמחקרים העוסקים בהגירה ובעיור בגדה המערבית אינם כוללים בדרך כלל את מופעי המיקרו-הגירה שמתרחשים בקרב קהילות רועים בבקעת הירדן, שלהם השלכות סביבתיות משמעותיות. אתנוגרפיה בקהילות הרועים של בקעת הירדן מסייעת להבנה כיצד תנאים אקלימיים-פוליטיים משנים את פרקטיקות גידול הצאן, ובאים לידי ביטוי גם בהגירה אקלימית-פוליטית הסוטה ממסלולי הנדידה העונתיים המסורתיים. יכולתם של הרועים להתפרנס בכבוד נפגעת בהתמדה. מניעת גישה למשאבי מים ושטחי חקלאות ומרעה מוגבלת ומפחיתה מיכולתם להתמודד עם שינוי האקלים ועם תהליך המדבור המורגש בעוצמה יתרה באזורם, כך יכולתם האדפטיבית מופנית להתמודדות עם אלימות פוליטית ולא לאתגרי האקלים. צמצום התנועה שנכפה עליהם מוביל לרעיית יתר באזורים המעטים שנותרו לרשותם, בזמן שקיטוע אזורי המרעה בגדרות פוגע גם באוכלוסיית חיות הבר מאחר שהוא מקטין את שטח המחיה שלהן ומבטל מסדרונות אקולוגיים.

כל הסדר מדיני בין ישראל ובין הרש"פ חייב לכלול התייחסות לתנועה במרחב כחלק ממערך השיקולים הנוגעים בהגנה על הסביבה, ביטחון ופיתוח אזורי.⁶⁸

7. סיכום

בסוף יולי 2023, ביקרתי בבקעת הירדן לקראת סיומו של גל חום קיצוני שפקד את אזורנו. בשעה 10:00 בבוקר, כשכבר הייתי מיוזעת וצרובת שמש, בילאל, עדרו ואני עמדנו על צלע גבעה נטולת צל ממזרח לציר אלון. "היום יש אוויר", הא אמר. כשהרמתי גבות בחצי השתוממות, הוא פירט: "השבוע מדדנו פה 48 מעלות. בפנים היו 45 מעלות, רק 3 מעלות פחות. היה קשה מאוד." לקראת הצהריים, כשישבתי עם גיטתו רואן בבקעתה – רצפת בטון, קונסטרוקציית מתכת, גג פח ויריעות פלסטיק כקירות – ושוחחנו על חוויית גל החום ללא מזגן, היא סיכמה במילה אחת: "מתנו". החשמל הסולרי שמזין את הבקתות אינו מאפשר מיזוג וממילא הן אינן אטומות ומספקות רק מעט צל ופרטיות. באותו שבוע המנהל האזרחי אטם בארות מים שמשרתות קהילות פלסטיניות.

בהיותה נקודה חמה אקלימית, מדינת ישראל אינה יכולה להתעלם מהצורך הבווער בהיערכות לשינוי אקלים – בהיבט של הפחתת פליטות פחמן (מיטיגציה) ועל אחת כמה וכמה בהיבט של הסתגלות (אדפטציה). אחד מהעקרונות המנחים בקיימות מדינית-אקלימית הוא התבוננות בתמונת העתיד הרצויה לשם גזירת מדיניות,⁶⁹ זאת בשונה מהנטייה הרווחת עדיין לראות בהיסטוריה הרחוקה ולעקרונות הנובעים ממנה, כמו

⁶⁸ ר' הערה 29 (צנעני, 2022)

"זכות אבות", לגיטימציה לשאיפות מדיניות. שינוי האקלים והשלכותיו מדגימים את חשיבות העיקרון הזה. דו"ח שנכתב במסגרת פורום האקלים הישראלי אכן מפרט ניצני שיתופי פעולה אזוריים בתחום האקלים,⁶⁹ המבטאים את ההבנה שההתמודדות עם שינויים אקלימיים וסביבתיים מחייבת שיתופי פעולה חוצי גבולות. עם זאת, ההתייחסות להגירה אקלימית-פוליטית אינה חלק משיתופי פעולה כאלה, ודאי שלא עם שכנתנו הקרובה ביותר, בכל מובן, הרש"פ.

התייחסות לאוכלוסיות פגיעות, ובכלל זה מהגרים אקלימיים-פוליטיים, ומחויבות להגנה על זכויות האדם שלהם ועל יכולתם להתפרנס היא חלק חשב מהיערכות לשינויי האקלים. מדינת ישראל והרש"פ אינן יכולות להעלים עין ממופעי ההגירה על גווניהם השונים, כולל מיקרו הגירה ותקיעות, שהודגמו במסמך זה באמצעות תיעוד השינויים בקהילות הרועים הפלסטינים בבקעת הירדן. כל עוד מדובר בקהילות החיות תחת שליטה ישראלית, המדינה אינה יכולה להמתין לרש"פ, ועליה להבטיח חופש תנועה מרבי וגישה למשאבים, בדגש על מקורות מים ושטחי מרעה - לשם הגנה על זכויות אדם, לשם מניעת רעיית יתר ופגיעה בחיות בר ובצומח הטבעי, ולשם מניעת תסיסה פוליטית מקומית כפי שקרתה וקורית ברחבי העולם. על המדינה גם להימנע מהרס בתים ומפגיעה במעט התשתיות המשרתות אוכלוסיות מחלשות משני צדי הקו הירוק. כצעד מתקדם יותר, יתכן אף שבעזרת שיתוף פעולה אזורי, ישראלי-פלסטיני או רב-לאומי, יש לשפר את תנאי המחיה של הפלסטינים באזור C, לחברם לתשתיות המים, הביוב והחשמל, ולהפוך את האזורים הקשוחים אקלימית לכאלה שניתן לחיות בהם, ולהותירם יצרניים על אף תהליכי המדבור, בעיקר באמצעות כלכלת מרעה.

על אף המתוחות המתמשכת והמחריפה בין ישראל ובין הרש"פ, שתי הישויות עדיין חולקות את אותו המרחב ומושפעות זו מזו בהיבטים של כוח עבודה, מעבר סחורות, מקורות מים, שירותי בריאות, מסדרונות אקולוגיים ועוד, וכן בהיבטים רכים יותר כמו קשרי משפחה, תרבות ופנאי. שיתוף פעולה אזורי נרחב יותר, שמשמעותו פרויקטים בין-מדינתיים וריכוך גבולות, הוא בלתי נמנע, אך הוא גם בלתי אפשרי ללא שיתוף ותיאום ישראלי-פלסטיני. שאלות של משילות וביטחון צריכות להשתקלל מחדש ולכלול זכויות אדם, מניעת תסיסה מקומית באוכלוסיות שתנועתן במרחב משובשת ומצומצמת ובאוכלוסיות שנאלצות להצטופף בערים, הגנה על ערכי טבע סביבה, ותמיכה בחקלאות מדברית.

⁶⁹ רפפורט, ב. (2023)

⁷⁰ (Goren, Winter, & Negev, 2023)